

8. Музичний інструмент. Фортепіано: програма для музичної школи (музичного відділення початкового спеціалізованого мистецького навчального закладу) / укл. О. Я. Бондаренко, І. В. Вавренчук, Н. І. Шуригіна. – К.: Фірма «ІНКОС», 2006. – 48 с. – [Міністерство культури і туризму України; Державний методичний центр навчальних закладів культури і мистецтв України].
9. Тютюнникова Т. Видеть музыку и танцевать стихи... Творческое музицирование, импровизация и законы бытия. Изд 2-е. / Т. Э. Тютюнникова. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 264 с.

The article focuses on providing of musical-pedagogic heritage of Mykola Leontovych in modern educational process at children's musical schools of Ukraine. Much attention is attracted to the formation of creative personality of pupils in the process of instrumental playing music by means of interpretation and improvisation.

Key words: *creative development, playing music, pupils, musical-pedagogic heritage, educational process.*

УДК 398.22 (477+100)

Борисова Т.В.*

ОСОБЛИВОСТІ ТРАКТУВАННЯ ОБРАЗУ РУСАЛКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА СВІТОВІЙ МІФОЛОГІЇ

Стаття присвячена визначенню характерних особливостей трактування образу русалки у міфах і легендах народів світу та надбаннях вітчизняної міфології.

Ключові слова: *міфологія, русалка, фольклор, вода, стихіалії, язичництво, християнство.*

Сформовані у результаті цивілізаційного поступу людства уявлення щодо основ світотворення, механізмів світобудови та шляхів налагодження партнерських взаємостосунків із подекуди вороже налаштованим оточуючим середовищем склали основу численних міфів, легенд, народних переказів та повір'їв. Саме завдяки міфологічним надбанням тієї або іншої нації можна дослідити коди її світосприйняття і світобачення, і, відповідно, долучитись до розгадки таємниць її первісної генетики.

Ймовірно, у міфології різних народностей світу не знайдеться більш таємничих, осяяних магічним серпанком створінь, ніж славнозвісні русалки – божества животворної вологи, водяної стихії, волі яких підпорядковувалось саме існування людства. Віднайденню способів мирного співіснування із ними, пошуку ключів-розгадок до отримання від них усіляких милостей присвячувалась значна увага підпорядкованого культу природи язичницького суспільства, що яскраво відобразилось у міфологічних джерелах.

Русалка є універсальним персонажем більшості міфологічних систем світу, відтак, пошук спільних і відмінних ознак між трактуваннями образу русалки у світовій та українській міфології не лише викликає значний науковий інтерес культурологічного характеру, але й дозволяє увиразнити специфіку національної релігійної самотності українців у співвідношенні їх із відповідними світовими нормативами.

Питанням з'ясування сутності міфологічного феномену русалки присвячено чимало наукових праць в галузі культурології [2; 7], фольклористики [6], літературознавства [1] тощо. Однак, наукова увага вчених жодного разу не зосереджувалась на обраному нами ракурсі співвіднесення трактувань образу русалки в українській та світовій міфології, а, відтак, ця проблематика потребує спеціального наукового опрацювання.

* © Борисова Т.В., 2012

Мета статті полягає у висвітленні особливостей трактування образу русалки у міфах і легендах народів світу та надбаннях вітчизняної міфології, а також доведенні унікальності останньої в плані наявності у ній ознак інтеграції язичницьких та християнських парадигм а також відображення дуалістичного способу релігійного осягнення світу.

Прабатьком усіх водяних міфологічних істот, в тому числі й русалок, виступає давнє вавилонське божество чоловічого роду – бог Оанес. Тілесна оболонка цієї міфологічної істоти була рибоподібною, що, відповідно, дозволяє прослідкувати певну схожість із візуальними характеристиками русалок. Він, за уявленнями давніх вавилонян, володів високими розумовими здібностями, красномовством та іншими якостями, виходив кожного ранку з хвиль Червоного моря, щоб навчати людей землеробству, будівництву храмів та міст, ремеслам та мистецтву.

Що стосується першої міфологічної істоти із риб'ячим хвостом жіночої статі, то нею була сирійська богиня Місяця та рибальства Атаргате або Деркетто. Варто вказати, що жоден із давніх фінікійців не мав права займатись риболовлю без дозволу суворої богині, який видавався за посередництва верховного жреця. Про високий статус цієї богині свідчать карбовані фінікійські монети із зображенням русалоподібної Атаргате, які дійшли до наших часів.

Слід зауважити, що мешканці країн Близького Сходу Оанеса вважали богом Сонця, а Атаргате, відповідно – богинею Місяця. Оскільки сонце і місяць піднімаються над водою і, пройшовши свій небесний шлях, сідають також у морські хвилі, цілком природним й обґрунтованим, на думку давніх фінікійців, було надання їм зовнішніх характеристик представників водяної стихії, що дозволяє визначати їх своєрідними прототипами русалок.

З розвитком фінікійської культури слава богині Атаргате зростала. Їй присвячувались безліч віршів, у яких оспівувались її невимовна краса, чарівність, гордовитість та розум. Вона справила значний вплив на розвиток культів інших божеств. Так, вважається, що “народжена із морської піни” грецька богиня кохання Афродіта, і, відповідно, римська Венера певним чином пов'язані саме із Атаргате. Так, за уявленнями давніх греків, Деркетія образила Афродіту, за що та навяла їй кохання до смертного, плодом якого стало народження дочки Семіраміди, після чого від сорому кинулась у озеро й стала рибою. Показовим є те, що давньогрецька міфологія, розвиваючи тему Деркетто, у певний спосіб применшує статус сирійської богині. Так, у легендах Афродіту у її морських подорожах завжди супроводжували тритони – водяні божества нижчого рангу, які виконували функції прислуги, за зонішніми ознаками надто схожі на єдину відому на той час рибоподібну богиню Атаргате, про що, зокрема свідчать зображення на давніх коринфських монетах [2].

Загалом, саме грецька “інтерпретація” образу богині Деркетто призвела до втрати світовою міфологією бачення амфібієподібної істоти не у якості всесильного божества, яке навчало людей основам цивілізації, і від якого безпосередньо залежало саме існування людства, а віднесення її до плеяди вторинних, виконуючих супровідні ролі стихіалій, що лише у певний спосіб “колорують” стрижневі космогонічні концепції окремих народів.

Так, у античній міфології налічується надзвичайно велика кількість подібних до слов'янських русалок створінь на зразок сирен, nereїд, наяд, океанід тощо.

Сирени є центральними у цій низці морських міфологічних персонажів і виступають своєрідним узагальненим віддзеркаленням невимовного страху давньої людини перед морською стихією, оскільки уособлюють мінливу, неповторну морську глибину, яка зачаровує своєю красою, однак приховує серйозну небезпеку для людини, яка із нею зустрічається. Згідно із міфами, завдяки магічному співу (чудодійний голос вони отримали у спадок від матері – музи) вони змушували підходити до острова, на якому жили, судна мореплавців, які наштовхувались на прибережні скали й гинули. Внаслідок цього сирен почали вважати передвісниками неминучої загибелі для моряків. Ставлення давніх греків до сирен досить виразно висвітлено у поемі Гомера “Одіссея”: “Друзі, – звертається до супутників головний герой, – зараз ми маємо пропливти повз острів Сирен. Своїм співом заманюють вони моряків,

що пливають біля острова і завдають їм лютої смерті. Увесь їхній острів усіяний кістками розтерзаних ними людей. Я позаліплюю вам вуха м'яким воском, щоб не чули ви їхнього співу і не загинули..." [3, с. 375].

Знаковими виразниками уявлень давніх греків щодо могутності та таємничості водяної стихії стали німфи (у перекладі з латини *nymphae* — наречені), що загалом у вигляді прекрасних дівчат уособлювали у давньогрецькій міфології живі стихійні сили, яким підпорядковувались усі природні явища: течії океану, річок та джерел, ріст дерев та рослин, таємниці гір та лісів. Серед водяних німф виокремлюються такі, як наяди – річкові німфи та nereїди – морські німфи.

Наяди згідно із грецькою міфологією були доньками Зевса і вважались німфами струмків і джерел. Вважалось, що вони належать до нащадків Океана і Тефіді й численність їх сягає кількох тисяч. За уявленнями стародавніх греків, їм були притаманні благодійницькі функції: наяди могли зцілювати, лікувати людей. Води, у яких жили наяди, могли очищати людину, дарувати їй дар провидця, молодість та безсмертя.

Nereїди вважались сестрами наяд і у грецькій міфології відображались як морські божества, доньки Нерея та океаніди Дориди: "П'ятдесят прекрасних дочок у Нерея. Весело хлюпочуться юні nereїди в хвилях моря, сяючи серед них своєю божественною вродою. Побравшись за руки, випливають вони із морської пучини і водять танок на березі під ласкавий плескіт хвиль спокійного моря, що тихо набігають на берег. Луна прибережних скель повторює тоді звуки їх ніжних співів, подібних до тихого шуму моря. Nereїди охороняють мореплавця і дарують йому щасливе плавання" [3, с. 20].

Віра у них збереглася до наших часів, хоча nereїди у сучасній Греції часто змішуються із наядами і вважаються загалом німфами водяної стихії. Їхні імена є відображенням химерності, мінливості, глибини моря. Серед водяних німф варто виокремити найбільш значущих: Амфітріту – дружину могутнього морського царя Посейдона, Фетиду – мати Ахілла, Галатею, у яку закохався Поліфем та інших.

Загалом, nereїди є доброзичливими до людей, допомагають їм у різноманітних труднощах, покровительствують мореплавцям і дарують їм щасливу подорож. Символом морських німф вважається дельфін, який, як відомо, є повсякчасним помічником і захисником людини у безмежних морських просторах.

Варто зауважити, що німфи в уяві стародавніх греків мали людиноподібну зовнішність, однак, незважаючи на відсутність риб'ячого хвоста, все таки у певний спосіб керували всією водяною стихією. Важалось, що там, де беруть початок річки й джерела, разом із новонародженими водами виходять із надр землі прекрасні німфи. Радіючи сонячному світлу, вони мерехтять, немов танцюють. Місця їх виходу на поверхню були священними для людей: у печерах і гротах, долинах і лісах споруджувались своєрідні святилища – німфеуми, де німфам приносили жертви й благали допомоги у отриманні від природи, зокрема води, усіляких ласк. Давні греки вірили, що німфи можуть доводити людину до стану безумства, а також дарувати пророцький дар та натхнення. Людина, охоплена дарованим німфами безумством, могла набути їх знання життя: бачити скрізь землю, чути те, чого не чують інші, звичайні люди, розуміти мову рослин і птахів тощо. Німфи вважались довговічними, однак, на відміну від богів, все ж таки були смертними і потребували досить чуйного ставлення до себе. З розвитком суспільства змінювались і уявлення про природу та її сили. У свідомості людей німфи все більше стали походити на прекрасних оголених або напівоголених дів, від шлюбів яких із небожителями почали народжуватись герої. Таким чином культ німф, яким була пронизана уся свідомість давньогрецького суспільства був культом природи, якому підпорядковувались усі сфери життєдіяльності стародавніх греків.

У західноєвропейській міфології також досить яскраво представлено плеяду водяних створінь, які за зовнішніми ознаками та основними поведінковими характеристиками

схожі на українських русалок. Такими, зокрема є унди, нікси, наре (німецька і скандинавська міфологія), мерроу, асраї, селки (ірландська і шотландська міфологія), мелюзіни (Франція) тощо.

Так, наприклад, унди (від лат. unda – хвиля) у міфології народів Західної Європи є духами води, мешканками струмків, річок та озер на кшталт саламандр – духів вогню, сільфід – духів повітря, гномів – духів підземного світу тощо. Німецькі й скандинавські народності вірили, що у тихі місячні ночі виходять із глибин прекрасні дівчата, які солодкогосло співають й чешуть на березі свої неземної краси коси. Своїм чудодійним співом вони зваблюють подорожніх, заманюючи їх у своє царство і навіки роблять своїми коханими або доводять до загибелі. За скандинавськими уявленнями, якщо юнак попаде у підводне царство до ундин, він, втративши відчуття часу, уже ніколи не повернеться на землю, оскільки буде виснажений їх пестошами. Вважалося, що унди могли отримати безсмертну людську душу, лише покохавши земного юнака та народивши йому дитину. Ці властивості ундин призвели до появи найрізноманітніших легенд, які згодом склали основу романів, казок, поетичних, музичних, музично-театральних творів. Найбільшого розповсюдження дістала старовинна німецька легенда про чарівну Ундину, яка покохала лицаря Лоуренса й народила йому сина. На шлюбному вівтарі закоханий лицар дав клятву Ундині у вірності і пообіцяв, що дихання кожного його вранішнього пробудження стане запорукою кохання до неї. Однак йшли роки, Ундина ставала старішою і інтерес чоловіка до неї почав поступово згасати, аж поки одного прекрасного дня русалка не застала його у обіймах молоді земної жінки. Тоді вона прокляла Лоуренса, у гніві бажаючи, щоб уві сні дихання покинуло його тіло. Варто зазначити, що у сучасній медицині термін “Прокляття Ундин” є неофіційною назвою синдрому зупинки дихання уві сні. Це, на нашу думку, є свідченням популярності та актуальності давньонімецької легенди в нинішньому соціокультурному просторі. Доцільно також провести відповідні паралелі щодо сюжетної близькості цієї легенди із українським фольклором. Так, зокрема, тема трагічного кохання русалки й зради її козаком із земною жінкою виступила стрижневою основою казки Б.Грінченка “На Русалчин Великдень”, створеної на основі узагальнення існуючих народних повір’їв, легенд тощо. Дозволимо собі припустити, що саме романтично-трагедійний характер цієї казки зумовив захоплення русальною тематикою й видатного композитора М.Д.Леонтовича, який обрав у якості сюжетної основи для лібрето опери “На Русалчин Великдень” одноіменну казку Б.Грінченка.

Однак, ймовірно, романтично-магічні ознаки стали чи не єдиними об’єднувальними ланками у трактуванні образу русалок українською та світовою міфологією. На відміну від інших народів світу, на формування уявлень українців щодо сутнісних та функціональних характеристик русалок вплинув цілий ряд соціально-релігійних факторів.

Якщо у міфології різних народів світу русалки були і нині є суто язичницькими божевами водяної стихії, то українській образ русалки піддався значній трансформації, зумовленій впровадженням християнства.

Так, загальновідомо, що в Україні було сформовано особливий тип християнства, заснований на збереженні язичницьких традицій, на що авторитетно вказували служителі церкви ще на зорі становлення християнської віри: “Русь – це окремий церковний світ. Він не є втягнений ані до організації римської, ані візантійської Церков, а таки просто поганський, якого не можна вбрати в рамці ані одної, ані другої церков” [4]. Сучасні науковці також зауважують, що: “Споконвічна віра наших пращурів в одного безсмертного Бога, у загробне життя (тризна) спричинила те, що християнство досить повільно, але загалом легко закріпилося в Україні, не потребуючи докорінного нищення поганських вірувань, а лише пристосування їх до християнського світогляду” [5, с. 9].

Ці специфічні процеси досить яскраво відбилися на особливостях трактування образу русалки в українській міфології. Так, походження власне терміну “русалка” пов’язується із

давньоруською назвою свят та ігрищ: «русалії» (в Україні перший день Петрова поста також носить назву «русалії»). Варто уточнити, що ці слова мають західноєвропейське походження: від латинського *rosalia*, у середньовічній Греції так називались спеціальні свята й супроводжуючі їх ігрові дійства. В культуру слов'ян ці свята прийшли і розповсюджувались разом із християнством, однак християнські *rosalia* співпали на Русі з прадавнім язичницьким святом на честь покійних. З часом це язичницьке свято отримало нову, християнську назву: русалії, Русальний тиждень. Звідси вже цілком виправдано є поява назви: Русалки, тобто ті створіння, яких вшановують під час свята Русалій, на Русальному тижні. Висловлювання М. Грушевського підтверджують обґрунтованість таких тверджень: “Місяць по Юрія, 26 мая, в деяких римських календарях стоїть свято роз, *dies rosae, rosalia, risatio* - початок літа і zarazом день предків (*parentalia*)... Так як новорічні коляди перейшли на Різдво, так се поминальне свято було перенесене на свято Трійці — велике свято, “Святу неділю”, і зробило її передусім великим поминальним святом. Тут приходить і другий день мерців, які виходять на світ, “як жито цвіте”; від назви свята сі мерці, які ходять тоді, лякають або затагають до себе живих, одержали назву “русалок”... В старій легенді про Ніфонта маємо цікавий образ русалій київських часів: сатана посилає бісів на покусу людську і ті, убравшись в одязі крикливих кольорів (упестрені), граючи на бубнах, козах і сопілях, інші — взявши на себе “скурати”, маски, веселили людей — і сі гри називались русалії. ... Час сих відправ — в суботу на Трійцю ... самі поминальники при тім танцюють, б'ють в долоні і співають “сатанинські” пісні. Спеціально русалкам і мавкам присвячений четвер на Святій неділі: се “русальний” або “мавський Великдень”, що відповідає “навському” четвергові на великодніх святах. Подекуди спеціальним святом русалок являється десятий понеділок, два тижні по Зелених святах. В сі дні не працюють, щоб не гнівати русалок, котрі могли б пошкодити полю, а так вони будуть його берегти. ... Русалки уявляються дуже амбітними на пункті їх культу і пам'ятання про них. Служать їм хазяї, чоловіки або жінки; молодіж не бере в тім участі. Дівчата мусять особливо їх остерігатись. Охоронним зіллям вважається полинь і любисток, їх треба мати з собою, щоб не попастись русалкам у руки. Пісні, що співаються на сім тижні, згадують спеціальні “проводи” русалок — обряди, призначені на те, щоб їх позбутись:

Проведу русалочок до бору,
Сама вернуса додому...
Проводили русалочки, проводили,
Щоб вони до нас не ходили,
Да нашого житечка не ломили,
Да наших дівочок не ловили” [1].

Внаслідок прийняття християнства піддалися значній трансформації уявлення щодо русалок, усталені в язичницькому світогляді: так, вони виступають здебільшого утопленнями, удавленицями, проклятими, нехрещеними, помершими неприродною смертю тощо. Це відбувалось завдяки тривалій і копіткій роботі духовенства у напрямку формування негативного сприйняття язичницьких міфологічних персоналій. Священнослужителі повчали народ наступним чином: “Під час створення світу Богом диявол, уподібнюючись до Бога почав бити одним каменем об інший, і з цих уламків з'явилися домовики, русалки та подібні до них істоти” [7].

Загалом українська міфологія налічує декілька типів русалок, визначальною рисою більшої із яких є зв'язок із світом померлих та сформована внаслідок християнських впливів своєрідна залякувальна і покаральна функціональна характеристика.

Серед таких різновидів русалок першочергово можна відзначити мавок або навок (від давньослов'янського *Нав* – світ мертвих). Серед цих істот також вирізняють декілька видів. Наприклад, за уявленнями українців, у дітей-русалок перетворюються мертвонароджені, нехрещені або загублені власними матерями новонароджені. Їх також називають потерча-

тами або ж мавками або малками. За легендами, ними можуть стати й діти, викрадені злими духами. Напередодні Трійці мавки літають по селах у вигляді лелек або сорок і випрошують собі хрещення. За повір'ями, необхідно у такому випадку кинути їм хустку, як крижмо, й назвати ім'я, промовляючи "Хрещу тебе". Вважається, що лише після виконання таких магічних дій душа дитини здобуває спокій. Однак, якщо до семи років з мавкою цього не відбувається, вона перетворюється на злого духа. Часто визначальною рисою мавок є дірка ззаду, через котру видно усі нутроці.

У контексті належності до світу померлих доцільно відзначити й відому за народними повір'ями й переказами русалку на ім'я Жалиця, якою, як вважають, є душа утопленої дівчини, що перетворилась на русалку. Кожному, кого зустріне Жалиця на своєму шляху, вона обов'язково поскаржиться на свою важку та трагічну долю. В народі існують певні застереження щодо того, що цій русалці не можна співчувати, оскільки вона відбирає у людей життєву силу.

Широко розповсюдженими в українській міфології є й русалки з такими іменами, як Сенява, Сана, Овсяниця, Житниця, Пшениця, Травниця, Катраниця, Березиця, Вербиця, Вишниця, Сливиця, Яблуниця, Грушениця, Осиниця, Дубиця, Терновиця, Дивовиця, Росяниця, Розовиця, Любистиця, Кануперниця, М'ятниця, Краса. Вагається, що численність вшановуваних народом українських русалок сягає 27 (тридев'ять сестриниць), а ім'я кожної із них відповідає назві певної рослини або якійсь дії у природі. Саме цей сонм русалок – божеств водяної стихії дозволяє проводити паралелі із давньогрецькими німфами, що були віддзеркаленням поклоніння культури природи і глибокої віри язичників у її могутню силу. Однак, якщо у більшості світових міфологій із приходом християнства та появою нових міфів і легенд образи ундин, сирен, nereїд тощо немовби застигли, залишаючись у первісному вигляді, образи українських русалок трансформувались в напрямку насичення новими характеристиками, пов'язаними із християнським світоглядом.

Узагальнюючи вище висвітлені міркування вкажемо, що досліджувані нами видозміни у трактуванні образу русалки у світовій та українській міфології переконливо засвідчують специфічність християнського світобачення українського народу, істинність тверджень щодо побутування в релігійній сфері дуалістичних тенденцій, пов'язаних із інтегруванням у єдину високоенергетичну площину укорінених у віках язичницьких традицій та християнських ідеалів і цінностей.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. / М. Грушевський // 9 кн. - Т. 1. / Упоряд. В.В.Яременко. - К. : Либідь, 1993. - С. 213-215.
2. Женщина в мифах и легендах: /Энциклопедический словарь. – Ташкент: Гл. редакция энциклопедий, 1992. – С. 99.
3. Кун М. Легенди і міфи Давньої Греції /М. Кун - Тернопіль: АТ "Тарнекс", 1993. – 446 с.
4. Федорів М. Українські Богослужбові співи / М.Федорів //Звідки прийшло християнство на Україну. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 42.
5. Яропуд З.П. Диригентська практика у духовній хорівій музиці /З.П.Яропуд - Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д.Г., 2011. -148 с.
6. <http://www.ruthenia.info/txt/fedorivm/rusalka/index.html>
7. http://knowledge.allbest.ru/literature/2c0a65625b2ac78a4c53b88421306c27_0.html.

This article deals with the definition of the characteristics of image interpretation mermaid in the myths and legends of the world and the achievements of the national mythology.

Key words: *mythology, mermaid, folklore, water, styhialiyi, paganism, Christianity.*